

Манојло Хрисолора и прва хуманистичка грчка библиотека у Италији

Предраг Мутавцић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за неохеленске студије
predrag.mutavdzic@fil.bg.ac.rs

Сажетак

Рад представља покушај да се синоптички укаже на значај кратког, али веома плодносног боравка једног од првих византијских хуманиста на италијанском тлу, Манојла Хрисолоре, који је био заслужан како за поновно покретање изучавања грчког језика и књижевности у Фиренци и Павији, тако и за формирање прве грчке библиотеке на северу Италије. Ова библиотека била је друга по величини и по богатству књига и рукописа одмах после Ватиканске библиотеке. Нажалост, после изненадне смрти овог угледног ерудите, њен целокупан књижни фонд је расформиран, једном броју књига се у потпуности изгубио сваки траг, док је само мањи број књига и рукописа имао срећу да се данас чува у неколико италијанских и европских библиотека. Највећи број грчких кодекса (пре свега, билингвалних), који су припадали Хрисолори, похрањен је управо у Ватиканској библиотеци.

Кључне речи:

хуманизам, библиотека, грчки језик, грчке студије, Фиренца, Павија, Манојло Хрисолора, Салутати

1. Уводно разматрање

Током целог XIII века, а посебно XIV и XV, политичка слабост Византијског царства, његово економско пропадање, као и нагли губитак територија услед пораза у ратовима са надирућим Османлијама, условили су да се код Византинаца појави осећај несигурности, те да се они у великом броју запуте или према Венецији или према њеним поседима на Медитерану (Јонска острва, Крит, делови Пелопонеза, Кипар)¹. Испрва је овај одлазак био спорадичан, такође резервисан само за аристократе и припаднике више класе, да би временом добио масовни карактер. Како је Монфасини назначио², долазак Византинаца на европски Запад није био мотивисан само сабором у Ферари и Фиренци 1439. године, као ни дефинитивним падом Константинопоља. Разгранати трговачки и

банкарски послови имали су пресудну улогу и значај у јачању и одржавању тесних веза између Византијског царства и Запада. Венеција, као неприкосновена медитеранска сила тога доба, држала је знатан део византијске територије под својом контролом од четвртог крсташког похода (од 1204. године), што је резултирало тиме да се међу грчким становништвом, у грчком културном миљеу, постепено шири и прихвата западна култура. Управо су се у Венецији, али и у другим универзитетским местима, попут Падове, Пизе, Фиренце, Рима, школовали млади (додуше ретки) византијски нараштаји који су доносили на Запад другачији дух. А заједно са њима, пристизала је и грчка мисао. Према ученом италијанском хуманисти Гварину Веронезеу (Guarino Veronese, 1370-1460), Манојло Хрисолора (Μανουήλ Χρυσολωράς, итал. Manuele Crisolora, 1350-1416) сврстава се у групу од седам мудраца који су донели *sophia greca* на италијанско тло. Хрисолора је био један од засигурно највећих ерудита Византијског царства на прелазу из XIV у XV век, први византијски хуманиста који је својим радом и знањем поставио основне темеље прехуманизму у Италији.

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта Министарства за науку и технички развој Републике Србије *Језици и културе у времену и њиховом простору*, број 178002.

² John Monfasini, „L'insegnamento universitario e la cultura bizantina in Italia nel Quattrocento”, у *Sapere e/è potere. Discipline, Dispute e Professioni nell'Università Medievale e Moderna. Il caso bolognese a confronto*, а cura di L. Avellini (1990), *Atti del 4o Convegno* Vol. 1 (Bologna, 13-15 aprile 1989) (Bologna: Istituto per la storia di Bologna), 49-50.

Три су кључна догађаја обележила односе између Византије и Италије у периоду од средине XIV, па до средине XV века:

- а) позив Манојлу Хрисолори да дође у Фиренцу;
- б) црквени сабор у Ферари-Фиренци, и
- в) пад Цариграда 1453. године.

Сваки од њих је на свој посебан начин допринео да се додатно развије интересовање према грчкој култури, према грчком језику, као и према даљем проучавању теолошких и еклезиолошких тема.

2. Хрисолорино ангажовање у Италији

И поред чињенице да о Хрисолорином животу и образовању не постоје сачувани подаци, зна се да је потицао из угледне и имућне породице из Константинопоља која је имала и блиских (рођачких) веза са царском породицом Палеолога са мајчине стране. За разлику од велике већине византијских интелектуалаца, Хрисолора је сматрао да се у његовој (ромејској, односно византијској) култури налази корен и срж латинске културе³. Дуго времена постојало је и убеђење како је Хрисолора, оживевши на Западу учење грчког језика, био заслужан што је управо на Западу, а посебно у Италији, оживљен и један префињен и истанчан однос према латинском језику који је омогућио да се испуне бројне празнине у познавању језика Рима⁴. Када је дошао у Италију, тамошњи умни људи поздравили су одушевљено његово приспеће из Константинопоља. Гварино, Бруни (Leonardo Bruni, око 1370-1444), Верђерио (Pietro Paolo Vergerio Il Vecchio, 1369-1444), Траверсари (Ambrogio Traversari, 1386-1439) и други хуманисти тога доба недвосмислено су у својим поздравним говорима изражавали свест како ће Хрисолорин боравак имати пресудан утицај на даљи ток *studia humanitatis*.

Хрисолора је донео три нова концепта, односно погледа, која највероватније нису била непозната византијским лингвистичким теоријама онога времена:

- а) први је говорио о томе да је постојала велика блискост између два језика, грчког и латинског,

- б) други је истицао вековно прожимање двеју култура, па самим тим и њихову релативну блискост,

- в) трећи се заснивао на идеји да се преко познавања грчког може коректно употребити латински.

По свој прилици, Хрисолора је одрастао у таквој средини која није испољавала антагонизам према латинској култури. Штавише, он се пре бавио латинским језиком него грчким, о чему управо сведочи и навод из писма једног од првих италијанских хуманиста и најугледније политичке фигуре из Фиренце, Колуча Салутатија⁵ (Coluccio di Pierio di Salutati, 1331-1406)⁶.

Салутати се индиректно упознао са Хрисолором захваљујући Роберту Росију (Roberto Rossi) који је имао прилике да у Венецији слуша Хрисолорино предавање на латинском о грчком језику док се налазио у званичној дипломатској мисији 1394. (или 1395) године, заједно са угледним историчарем Димитријем Кидоном (Δημήτριος Κυδώνης, 1324-1397/1398). Њихова главна мисија била је да придобију помоћ Венеције у борбама против надирућих Османлија, будући да је султан Бајазит I (владао 1389-1402) отпочео осмогодишњу опсаду Константинопоља⁷. Долазак двојице византијских ерудита није прошао незапажено: вест о њиховом приспећу пробудила је радозналост и жељу да се италијански интелектуалци упознају са њима. Са Кидоном је италијанска јавност већ имала прилику да се упозна: између 1369. и 1371. године налазио се у пратњи византијског цара Јована V Палеолога (Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, 1332-1391) када је, између осталог, одржао и низ предавања о византијској и грчкој култури, као и о античком наслеђу на латинском језику.

По свему судећи, ни Хрисолорино предавање није представљало ништа необично: како је Томсон указао, просветитељско-педагошка мисија Манојла Хрисолоре била је превасходно део византијске културне политике са циљем да Западна Европа помогне Византији у борбама против Турака. „Ако је Хрисолора могао убедити праве људе на Западу

³ Guarino Veronese, „Miscellanea di Storia veneta edita per cura della R. Deputazione di Storia Patria“ (s. III, 8), ep. 25 (1415. a Giovanni Crisolora; rr. 20-24); ep. 54 (a Jacopo de Fabris; rr. 30-32), *Epistolario*, raccolto, ordinato, illustrato da R. Sabbadini, vol. I. (Venezia: s. e, 1915), 47-49.

⁴ R. Avesani, „Guarino Veronese, Marzagaia e Manuele Crisolora“, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Macerata* vol. 8. (1975): 367-369, 378.

⁵ Салутати је био дугогодишњи канцелар Фиренце који је имао смисла за уметност и за развој научне мисли. Захваљујући њему, као и владарској породици Медичи, Фиренца је стекла репутацију најзначајнијег италијанског и европског духовног и културног центра, предводника хуманизма.

⁶ Coluccio Salutati, *Epistolario IV*, a cura di F. Novati (Roma: Istituto storico italiano. Fonti per la Storia d'Italia, 1911), 342.

⁷ Трајала је од 1384. до 1402. године.

да је Исток имао нешто вредно спасавања – чита-во грчко учено наслеђе – онда би (војна и финансијска, наша примедба) помоћ свакако добродошла⁸. Хрисолора је у писму свом бившем ученику из Милана Уберту Дечембрију (Uberto Decembrio) из 1414. године нагласио како је његова дипломатска мисија у Италији била искључиво мотивисана грчким патриотизмом, вером да ће Запад помоћи Византији у њеном очувању и у борбама против Османлија, као и да ће доћи до брзог уједињења црква⁹. Слична размишљања изнео је и у својој *Расправи* (Λόγος) из исте године упућеној цару Манолу Другом Палеологу (Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, владао 1391–1425): у последњем поглављу под називом „Подстицај у име нације“ (Παρακίνησης υπέρ του γένους) изнео је тврдњу да би славна грчка нација, која потиче како од древних Грка, тако и Римљана, могла опстати управо захваљујући образовању, односно оснивањем школа, подржавањем наставника и обнављањем „проучавања књижевног блага античког, паганског и хришћанског“. Закључио је да је апсурдно за Византинце што занемарују властито културно наслеђе, док су Италијани почели да исказују толико прилежности у проучавању грчког језика и грчке књижевности¹⁰. Овај изузетно важан документ данас се чува у библиотеци манастира Преображења на Метеорима¹¹.

Роберто Роси био је члан чувеног Салутатијевог *Кружока Светиога духа* (Circolo dello Spirito Santo) и одмах по доласку у Фиренцу ширио је приче о Хрисолорином раду, педагогији и методологији подучавања грчког језика¹². Стога је Салутати упутио 1396. године Хрисолори позив да дође у Фиренцу како би покренуо грчке студије на тамошњем универзитету (Studium Generale). Један од првих уписаних студената на тој катедри био је управо Салутати, који је већ у то време зашао у треће доба.

Свега неколико деценија раније, и Петрарка¹³ (1304–1374) и Бокачо (1313–1375) јавно су иступали са мишљењем да је неопходно покренути студије грчког језика. Петрарка је највероватније 1349. године добио вредан поклон од пријатеља Николе Сигера (Νικόλαος Σιγηρός¹⁴): грчки рукописни препис Хомеровог спева *Илијага* заузимао је почасно место у његовој библиотеци¹⁵. Управо је на Петраркин подстицај у Фиренци 1361. године почела са радом катедра за грчки језик, али, како се показало, њен предавач, Грк са југа Италије по имену Леонтије Пилат, није имао довољно ни знања ни умења¹⁶, па је због тога морала бити врло брзо затворена. Одмах по доласку, Хрисолора је успешно реорганизовао наставу: својим широким знањем, харизмом, као и одличним познавањем латинског језика, успео је да за свега неколико месеци покрене грчке студије и да привуче један број ученика који ће касније постати расадници италијанског хуманизма. Његов најпознатији ученик био је Гварино Веронезе, први професор грчког језика у Венецији. У уговору који је склопио са фирентинском Сињоријом¹⁷ стоји да је Хрисолора био у обавези да „подучава грчки језик и књижевност“ сваког грађанина или становника Фиренце који је желео часове¹⁸. У ту сврху сачинио је *Пишња* (Ερωτήματα /γραμματικά/), грчку граматику

¹³ Познато је да је Петрарка сакупио књиге и рукописе на грчком језику, али да их није могао користити, јер грчки није знао.

¹⁴ Николаос Сигерос (у италијанским изворима наводи се као Nicola Sigero), ерудита и један од хуманиста са Истока, потицао је из високог византијског племства. На византијском двору био је званични преводилац царевима Јовану VI Кантакузину (владао 1347–1354) и Јовану V Палеологу. Са Петрарком се највероватније сусрео 1348. године у Верони када се налазио у дипломатској посети северу Италије (нажалост, ниједан нама доступан историјски извор не наводи прецизан разлог његовог послата). Тада му је обећао да ће му послати један грчки рукописни кодекс који је Петрарки стигао или исте године (што је мало вероватно) или неке од наредних (правог податка, заправо, нема). Међутим, италијански хуманиста је у посебном писму из 1354. године изразио велику захвалност Сигеру бираним речима на изузетном поклону.

¹⁵ Ова књига се данас чува у Апостолској библиотеци у Ватикану, а први пут је критички представио 1964. године Агостино Пертузи. (Alison Brown, *The Renaissance* (London: Longman, 1988), 17–18; Wilson, *Ibid.*, 2, Agostino Pertusi, „L'Omero inviato al Petrarca da Nicola Sigero ambasciatore e letterato bizantino“. У: *Estr. da Melanges Eugene Tisserant* Vol. III („Studi e testi“ 233). (Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1964): 113–139.)

¹⁶ Све се сводило на пуко превођење *Огучеје*. Како је Петрарка писао (*Epistulae seniles* 3.6), Леонтије је био човек изузетно тешког карактера, прилично арогантан и агресиван. (M. Cortesi, „Umanismo Greco“, у: *Lo spazio letterario del medioevo*, 1. *Il medioevo latino*. Vol. 3. *La ricezione del testo*, a cura di G. Cavallo, C. Leonardi, E. Menestò (1995), 464.)

¹⁷ M. Cortesi, „Umanismo Greco“, у: *Lo spazio letterario del medioevo*, 1. *Il medioevo latino*. Vol. 3. *La ricezione del testo* (a cura di G. Cavallo, C. Leonardi, E. Menestò): 464.

¹⁸ О Хрисолориној методи подучавања говори детаљно Бенџо де Рустичи у једном свом писму у коме каже како је Хрисолора, између осталог, саветовао све своје ученике да увек преводје *ad sensum*, тј. тако да превод буде што приближнији духу оригинала (Cencio de Rustici, *Ibid.*, 471).

⁸ Ian Thompson, „Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance“, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7/1 (1966): 67.

⁹ Remigio Sabbadini, „L'ultimo ventennio della vita di Manuele Crisolora (1396–1415)“, *Giornale Linguistico di Archeologia, Storia e Letteratura* 17 (Catania, 1890): 321–336.

¹⁰ C. G. Patrinelis, „An Unknown Discourse of Chrysoloras addressed to Manuel II Palaeologus“, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13/4 (1972): 501.

¹¹ *Ο Κώδικας 592 της Βιβλιοθήκης της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων* (επιμέλεια Ι. Δ. Θεοτοκά) (τ. Β΄. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδες, 1976), 287–322.

¹² Robert Weiss, „Gli inizi dello studio del greco a Firenze“, у *Medieval and Humanist Greek. Collected Essays* (Padova: Antenore, 1977), 232; Ronald G. Witt, *Hercules at the Crossroads: the Life, Works and Thought of Coluccio Salutati* (Durham-N.C.: Durham University Press, 1983), 303ff; Wigle G. Wilson, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1992), 8.

у форми питања ученика и одговора учитеља. Ово вредно дело, које се данас сматра и првом грчком граматиком на западу Европе, објавио је тек 1471. године у Венецији угледни штампар Адам фон Амбергау (Adam von Ambergau) и то као скраћено издање сходно Веронезијевим интервенцијама¹⁹.

Хрисолора је напустио Фиренцу 1400. и настао се потом у Павији, где је наставио да подучава грчки језик на новооснованој катедри до 1402. године. Његова професура прекинута је када је добио писмо од цара Манојла II Палеолога у којем га је овај обавестио о својој веома неуспешној дипломатско-политичкој мисији на Западу, и поред тога што се папа Бонифације IX јавно сврстао на цареву страну и што је упутио позив Европи на подизање новог крсташког рата²⁰. После сусрета у Венецији наредне године, Хрисолора се вратио заједно са царем у Константинопољ. Од наредне, 1404, па до своје смрти, 1416, Хрисолора се више није бавио подучавањем, нити ширењем грчке културе и језика²¹, будући да је био ангажован у бројним византијским дипломатским мисијама (Париз 1408, Лондон 1409, Шпанија 1410, итд)²². Његови повремене сусрети са бившим ученицима нису остајали, посебно ако узмемо у обзир да је папска престоница једно време била привремено смештена управо у Фиренци (од 1413. до 1418. године).

3. Хрисолора и прва грчка библиотека у Фиренци

Осим што је у Фиренци био први учитељ грчког језика на италијанском тлу после готово пуних седам векова, Хрисолора је био и први ерудита који је донео са собом изворни хеленски дух и грчке књиге²³.

Из извештаја млетачке капетаније од 12. фебруара 1397. године о приспећу галије из Константинопоља може се прочитати да је међу угледним путницима био и Манојло Хрисолора чији се пртљак састојао од двадесет четири огромна сандука у којима су се налазиле књиге и рукописи²⁴. У стану који је добио на коришћење у Фиренци један салон претворио је у приватну библиотеку у којој се налазило приближно 1.400 библиотечких јединица на грчком језику²⁵, што је ову збирку учинило највећом библиотеком на северу Италије и другом по значају библиотеком грчких рукописа и књига одмах после Ватиканске. Нажалост, ни за његова живота, ни после његове смрти, није био начињен тачан попис свих књига и рукописа које је донео, али је познато да су се у тој библиотеци налазили следеће наслови: Платонова *Држава*, Плутархови *Упоредни животописи*, Демостенови говори, Хомерови спевови, Еуклидова *Геометрија*, Аристотелова *Физика*, *Етика* и *Реторика*, Тукидидова *Историја њелонеских ратова*, Херодотова *Историја*, Либанијеви говори и писма, Птоломејева *Географија*, затим *Увод у астрономију* (Астрономија *κατ'ἐπιτόμην στοιχείωσις*) као и билингвални зборник о философским, класичним, политичким и историјским темама под називом *Личне белешке и зајачања* (Υπομνηματισμοί και σημειώσεις γυνωμκαί, *Miscellanea philosophica et historica*) византијског писца и философа Теодора Метохита (Θεόδωρος Μετοχίτης, 1270-1332)²⁶ те *Предавање о персијским канонима* (Παράδοσις των Перσικών κανόνων)²⁷ Теодора из Мелитине (Θεόδωρος Μελιτηνιώτης, 1310-1389). У Ватиканској библиотеци (број 2176, година преписа 1366-1367) чува се и *Велики страшиодегарх*²⁸ (Μεγάλος στρατοπεδάρχης) Димитрија Цамблака који се такође налазио у Хрисолориној библиотеци.

¹⁹ Agostino Pertusi, „EROTHEMATA. Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa“, *Italia medioevale e umanistica* 5 (1962): 336-337.

²⁰ Двојица присних пријатеља сусрела су се у Павији недуго по Хрисолорином одласку из Фиренце, да би затим, преко Венеције, отишла за Константинопољ.

²¹ Међутим, из штурних историјских навода види се да је Хрисолора ипак одражао неколико предавања о грчкој култури у Паризу и Лондону током својих дипломатских мисија, али детаљнијих података о томе нема.

²² Хрисолора је у међувремену прешао у римокатоличанство и налазио се, као кардинал, у непосредној близини папе Гргура XII, активно учествујући у припремама за организовање 15. екуменског сабора у Констанци (одржан је у периоду 1414-1418). Изненадна Хрисолорина смрт 1416. године на трнутак је пореметила планове, будући да је он био задужен, између осталог, за вођење целокупне папске кореспонденције, као и за превођење свих текстова са латинског на грчки.

²³ *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 34.

²⁴ Francesco Angelo Salvi, „L'Archivio Navale di Stato di Venezia della seconda metà del 1300“, у *Venezia e Byzantio: rapporti e connessioni umanistiche*, a cura di GianLuca Farino, Minerva Lontanati e Maurizio Foschi (Venezia: Istituto Storico di Venezia, 1992), 132-134.

²⁵ Према проценама архивара Ане Мондатори (Anna Mondadori, „I primi fonti della biblioteca di Cosimo de' Medici“, у *Libri e biblioteche nell'Umanesimo italiano*, a cura di Marco d'Alema e Stefana Bianchi (Firenze: Istituto Storico Nazionale Italiano, 1999), 21-22) и библиотекара Луке Пескаторија (Luca Pescatori, „Le prime biblioteche umanistiche in Italia“, у *Scienze ed arti nel Medioevo*, a cura di Stefano d'Angelo, Marco Visconti ed Annamaria da Lecce (Milano: Mondadori, 2000), 166-167).

²⁶ Реч је о препису насталом највероватније 1361. године. Ова књига се данас чува у Ватиканској библиотеци (*Codices Vaticani graeci*, Codices 2162-2254, Rec. S. Lilla (Vaticano: Bibliotheca Vaticana, 1985): 56-57).

²⁷ У питању је византијска верзија персијских астролошких таблица.

²⁸ Стератопедарх је византијска војничка титула која би одговарала данашњем команданту копнених оружаних снага.

Несумњива је и следећа чињеница: да је Хрисолорина библиотека врло брзо била допуњавана новим грчким књигама које су набављане и куповане углавном у Константинопољу. Тако је настајала његова, међу италијанским хуманистима гласовита, библиотека са којом се селио по Италији (из Фиренце у Падову, Пизу, Венецију, Рим). Велики допринос њеном настајању дао је и присни пријатељ Хрисолорин, хуманиста Николо де Николи (Niccolò de' Niccoli, 1364–1437), који је потрошио велики део свог иметка на набавку грчких књига и рукописа које је и сам потом преводио на латински. Поред њега, у набавци књига истакле су се и фирентинске мецене, Пала Строци те Колучо Салутати. Одговор на питање зашто је набавка књига била тако обимна лежи у самој концепцији плана и програма студија: према Хрисолорином виђењу, учење грчког језика требало је да се спроводи преко устаљене методе *џреношења знања* (*translatio studii*) која је подразумевала и набавку неопходних текстова на којима ће се радити. Међутим, ти текстови нису били само они који су припадали одабраном корпусу књижевних и научних дела, него и корпусу речника и коментара. Највероватније је да су набавку књига организовали Хрисолорини људи који су тачно знали где би требало да оду. При крају XIV и на почетку XV столећа велики број византијских племићких породица, као и породица из вишег staleжа, нагло је сиромашило, а због турске опсаде Константинопоља и повремених несташица хране, да би се преживело, продаване су вредне књиге, каткада и у бесцење. У једном писму састављеном током зиме 1398–1399. упућеном Хрисолори, наводи се како је за свега четрдесет златника (дуката) купљено само од угледне породице Рали (Ράλλης) из Константинопоља осамдесет пет различитих књига²⁹. Илустрације ради, у Венецији се у то доба једна књига средњег формата у просеку набављала за приближно дванаест до петнаест златника³⁰.

Са друге стране, у Архиву града Венеције пронађен је један изузетно драгоцен документ од 17. октобра 1399. године. Реч је о спису начињеном код нотара у којем се каже да су Хрисолори

завештана три грчка кодекса Димитрија Кидона, заједно са стотину критских перпера³¹, и то: Аристотелов кодекс, кодекс Либанијевих писама и кодекс Кидонових писама³².

Иако је Хрисолорина библиотека била приватна, она је била, заправо, (полу)јавна, пошто су све књиге и списи били углавном доступни свакоме ко се занимао за грчку науку. Како је Салутати назначио, „тима што је отворио широм своја врата, хтео је да покаже да се знање и мудрост, иако у поседу једног појединца, могу несребично делити и са другима“³³.

Према истраживачу Ролу³⁴, библиотека Манојла Хрисолоре садржавала је негде између 1.750 и 1.800 наслова у периоду 1399–1400. године, па се зато сматра да је била највећа у Фиренци³⁵. Једини прави извор о каталожком попису Хрисолорине библиотеке потиче из 1415–1416. године, када је овај византијски ерудита боравио у Риму. Попис је начинио његов ученик, преводилац са грчког и касније угледни хуманиста из Рима Бенџо де Рустичи (Cencio de' Rustici, 1380–1445). Уједно, то је и једини званични документ који нас обавештава да је Хрисолора одредио „кураторе“ за своју библиотеку – опата из Гадије Фирентинске, Николу де Гвасконија (Nicolò de Guasconi), као и хуманисту Соцомена да Пистоја (Sozomeno da Pistoia). Њихова је дужност била, између осталог, и да поврате четврти део књига који је Хрисолора оставио у депозиту у Фиренци код Пала Строција³⁶. Нажалост, овај изузетно вредан документ не даје податке када је Хрисолора оставио књиге у Фиренци и колико укупно, нити дознајемо из њега код кога су била смештена преостала три дела.

Када је фирентински ерудита и бивши ученик Хрисолоре Пала ди Нофри Строци (Palla di Nofri Strozzi, 1372–1462) наредио да се направи целокупан инвентар његових књига негде око 1459. године, укупан број наслова био је 400, од којих је више

³¹ Критски перпер био је у оптицају као званична монета, уз млетачки дукат, све до 1699. године.

³² Demetrios Kydones, *Briefe*, Übersetzt und erläutert von Franz Tinnefeld, I/1 (*Einleitung und 47 Briefe*) (Stuttgart: Bibliothek der Griechischen Literatur 12, 1981), 46–47.

³³ Salutati, Нав. дело, 187.

³⁴ Antonio Rollo, „Titoli bilingui e la biblioteca di Manuele Crisolora“, *Byzantinische Zeitschrift* 95 (2002): 96–98.

³⁵ После Хрисолорине смрти, највећа библиотека у Фиренци била је у поседу Козима Медичија (Cosimo de' Medici, 1389–1464), а одмах за њом се налазила она Николе де Николија.

³⁶ M. Battistini, „Emmanuele Crisolora a Pisa nel 1400“, *Giornale Storico della Letteratura italiana* 93 (1929): 209–210.

²⁹ Maria Francesca Tiepolo, „Le fonti documentarie di Candia nell'Archivio di Stato di Venezia“, у *Venezia e Creta*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Iraklion-Chania, 30 sett.–5 ott. 1997, a cura di Gherardo Ortalli (Venezia: Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 1998), 58.

³⁰ L. Capra, „Nuove lettere di Guarino“, *Italia Medievole Umanistica* 10 (1967): 212.

од половине било на грчком језику. Свега седамдесет пет књига потицало је из Хрисолорине библиотеке – на унутрашњим странама корица налази се Хрисолорин потпис. За остале књиге још није познато утврђено чије су и како су доспеле у Строцијеву библиотеку. Претпоставка је да их је купио или набавио на неки други начин. Углавном, реч је о византијским рукописима насталим у периоду 1230–1420. године који се данас чувају у неколико италијанских библиотека (Ватикан, Фиренца, Падова, Венеција, Ферара, Напуљ). Свега два грчка кодекса са Хрисолориним иницијалима чувају се у Лауренцијани (*Biblioteca Medicea Laurenziana*) у Фиренци³⁷: један потиче из 1226. године и носи наслов *Περὶ φύσεως* (О природи), други највероватније из 1308–1310. године *Πουλολόγος* („Књига о птицама“)³⁸. Из Строцијевог тестамена, састављеног 1462. године, види се да је поседовао Птоломејеву *Γеографију* „која је припадала учитељу Манојлу“³⁹, затим билингвално издање Плутархових *Υπόμνημα* *ζωογώνισα*, као и мали двојезични (грчко-латински) *Јеванђелиста*⁴⁰. Уопштено узевши, овај учени хуманиста имао је у свом поседу 179 каталогизованих грчких кодекса, док су 62 грчке књиге остале непописане и неklasификоване⁴¹.

Из једног писма бившег Хрисолориног студента Амброђа Траверсарија упућеног Николију из 1424. године, дознајемо да су у Венецији могле релативно јефтино да се купе многе књиге које су се својевремено налазиле у Хрисолориној библиотеци, те да их је продавао извесни Деметрио Скарано (*Demetrio Scarano*)⁴². Траверсаријева преписка не

открива, међутим, о којим је књигама реч⁴³, али је свакако извесно да постоји тесна веза између овог догађаја и изненадне смрти Хрисолориног сестрића Јована.

Највећу вредност Хрисолорине библиотеке данас представљају такозвани билингвални (или упоредни) кодекси који се углавном чувају у Ватиканској библиотеци⁴⁴, док се један мањи део налази разасут по библиотекама у Паризу, Лондону, Бечу, Венецији, Ферари и Фиренци. На основу сачуване евиденције, може се видети да су сви кодекси променили и по неколико власника, те да је реч о књигама које се разликују како по старости, тако и по самом квалитету израде⁴⁵. Ватикански кодекси су, историјски гледано, и најзанимљивији, будући да је реч о најстаријим рукописима и књигама који су се налазили у Хрисолориној библиотеци – најранији потичу из VI–II–IX века (попут: Vat. Barb. gr. 182, Vat. gr. 191, 1324, 1335), док се преостала већина углавном датира у период XII–XIV век.

4. Уместо закључка

При крају XIV века Фиренца је, после готово једног века политичких, економских и друштвених промена, успела да се изгради као водећи културни и хуманистички центар Италије и Европе. Богате и моћне трговачке породице успоставиле су ефектну контролу над политичким системом, а у исти мах су и биле предводнице хуманистичког образовања. Ту се посебно истакла фигура Колуча Салутатија, који је успео да окупи око себе следбенике и да сакупи близу 800 књига, чиме је поставио темеље првој хуманистичкој библиотеци у Фиренци. Од тренутка када је постао канцелар Фиренце, па до своје смрти (1375–1406), водио је кореспонденцију са бројним ученим и угледним људима из Европе, која га је прославила као изузетног хуманисту и ерудиту. Једно од највећих Салутатијевих завештања јесте и оживљавање грчког културног наслеђа. Салутати, као и Петрарка и

³⁷ E. Rostagno e N. Festa, *Indici dei codici greci laurenziani non compresi nel catalogo del Bandini* (Firenze; Roma: Tipografia dei fratelli Bencini, 1893), 78, 94.

³⁸ Књига о птицама настала је током XIV века и представљала је једно од омиљенијих штива у Византији. Сачињавала је збирка алегоричних прича о птицама намењених забави одраслих, пошто је на сатиричан начин описана друштвена реалност, те исмевани свештенство, политички живот и људске слабости (мане). Колико је популарна била оваква врста литературе, говори и податак да је *Πουλολόγος* био преведен на српски.

³⁹ G. Fiocco, „La biblioteca di Palla Strozzi“, у *Studi di bibliografia e storia in onore di Tamaro de Marinis* Vol. II (Verona: s.e., 1964), 301.

⁴⁰ Ibid., 297.

⁴¹ M. L. Sosower, „Palla Strozzi's Greek Manuscripts“, *Studi italiani di Filologia Classica* 79 (1986): 140–151.

⁴² Скарано је, заједно са Киноном и Хрисолором, био одређен као један од извршилаца тестамена Ђованија Ласкарија Калофера (*Giovanni Lascaresi Calofero*) 1388. године (*Demetrius Cydonès, „Correspondance“*, у *Studi e Testi* 186 I (Città del Vaticano: Publiée par R. J. Loenertz, 1956), 192). Није до данас прецизно утврђено од када датира његово познанство (и можда пријатељство) са њима и у каквим су били односима. (Paul Oscar Kristeller, „Un opuscolo sconosciuto di Cencio de' Rustici dedicato a Bornio da Sala: la traduzione del diegolo 'De virtute' attribuito a Platone“, у *Miscellanea Augusto Campana* (Padova: Antenore, 1981), 359.

⁴³ Anna Pontani, „Primi appunti sul Malatestiano D. XXVII.1 e sulla biblioteca dei Crisolora“, у *I manoscritti della Biblioteca Malatestiana: testi e decorazioni*, a cura di F. Lollini e P. Lucchi (Bologna: Libreria Domini, 1995), 383.

⁴⁴ Детаљан попис свих кодекса видети код Niccolò Zorzi, „I Crisolara: personaggi e libri“, у *Manuale Crisolora ed il ritorno del greco in Occidente*. Atti del Convegno Internazionale, a cura di Riccardo Maisano ed Antonio Rollo (Napoli: Istituto universitario orientale; Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale; Dipartimento di Studi del Mondo Classico e del Mediterraneo Antico, 2002), 107–109.

⁴⁵ Ibid., 99.

Бокачо, схватао је да без познавања грчких извора није могуће дубље познавање римских аутора. Пошто је успео да убеди фирентинске градске власти 1396. године да понуде знатну суму Манојлу Хрисолори, тадашњем водећем византијском ерудити, како би покренуо проучавање грчког језика, његов званични позив Хрисолори да обнови студије грчког језика и књижевности на универзитету сматра се једним од најпресуднијих момената у историји италијанског (па и целокупног западноевропског) хуманизма. За непуне три године (1397-1400), Хрисолора је подучавао низ хуманиста (попут Јакопа д' Анђела (Jacopo d'Angelo, 1360-1410), Пала Строција и Леонарда Брунија), који су се посветили како проучавању и превођењу дела грчких аутора на латински, тако и ширењу грчке културе. И поред чињенице да је Хрисолора имао прилику да држи повремено предавања на латинском у Паризу и другим италијанским градовима, ипак су једино она у Фиренци, где је Салутати брижљиво неговао Петраркино и Бокачово наслеђе, наишла

на дубоки одјек и разумевање. Важност хуманистичке улоге Манојла Хрисолоре на тлу Италије огледа се, када је реч о културном и образовном плану, у пропагирању и очувању античких грчких и византијских традиција

Долазак Хрисолоре у Фиренцу био је значајан и по томе што је овај византијски филолог утемељио прву грчку библиотеку која је била друга по броју грчких књига одмах после Ватиканске. Ова библиотека није била ни сасвим приватна ни сасвим јавна, али је свакако утрла пут другим приватним хуманистичким библиотекама, као и првој јавној европској библиотеци основаној управо у Фиренци 1444. године. Због тога су Хрисолорине активности, покретање грчких студија и формирање библиотеке омогућиле потоњи развој хуманистичких студија које су подразумевале изучавање и латинског језика. Својим примером утицао је на Брунија, Траверсарија, де Рустичија, Строција и друге да властиту књижевну традицију посматрају из новог угла.

Литература:

1. Avesani, R. „Guarino Veronese, Marzagala e Manuele Crisolora“. *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Macerata* Vol. 8 (Macerata: Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Macerata, 1975): 361-392.
2. Battistini, M. „Emmanuele Crisolora a Pisa nel 1400“. *Giornale Storico della Letteratura italiana* 93 (1929): 201-212.
3. Brown, Alison. *The Renaissance*. London: Longman, 1988.
4. Capra, L. „Nuove lettere di Guarino“. *Italia Medievole Umanistica* 10 (1967): 203-231.
5. *Codices Vaticani graeci*. Codices 2162-2254. Rec. S. Lilla. Vaticano: Bibliotheca Vaticana, 1985.
6. Cortesi, M. „Umanismo Greco“. У *Lo spazio letterario del medioevo*, 1. Il medioevo latino. Vol. 3. La ricezione del testo. A cura di G. Cavallo, C. Leonardi, E. Menestò. (1995), 457-507
7. Cydonès, Démétrius. „Correspondance“. У *Studi e Testi* 186. Città del Vaticano: Publiée par R. J. Loenertz, 1956.
8. Fiocco, G. „La biblioteca di Palla Strozzi“. У *Studi di bibliografia e storia in onore di Tammaro de Marinis*. Vol. II. 289-310. Verona: s.e., 1964.
9. Kristeller, Paul Oscar. „Un opuscolo sconosciuto di Cencio de' Rustici dedicato a Bornio da Sala: la traduzione del diegolo 'De virtute' attribuito a Platone.“ У *Miscellanea Augusto Campana*. Vol. 1. 355-376. Padova: Antenore, 1981.
10. Kydones, Demetrios. *Briefe*. Übersetzt und erläutert von Franz Tinnefeld. I/1. (Einleitung und 47 Briefe). Stuttgart: Bibliothek der Griechischen Literatur 12, 1981.
11. *Ο Κώδικας 592 της Βιβλιοθήκης της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων*. επιμέλεια Ι. Δ. Θεοτοκά. 283-322. τ. Β'. Θεσσαλονίκη: Α/φοι Κυριακίδες, 1976.
12. Mondadori, Anna. „I primi fonti della biblioteca di Cosimo de' Medici“. У *Libri e biblioteche nell'Umanismo italiano*. A cura di Marco d'Alema e Stefana Bianchi. 18-25. Firenze: Istituto Storico Nazionale Italiano, 1999.

13. Monfasini, John. „L'insegnamento universitario e la cultura bizantina in Italia nel Quattrocento“. Y *Sapere e/è potere. Discipline, Dispute e Professioni nell'Università Medievale e Moderna. Il caso bolognese a confronto*. A cura di L. Avellini. 43-65. Atti del 4o Convegno (Bologna, 13-15 aprile 1989). Vol. 1. Bologna: Istituto per la storia di Bologna, 1990.
14. Patrinelis, C. G. „An Unknown Discourse of Chrysoloras addressed to Manuel II Palaeologus“. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13/4 (1972): 497-502.
15. Pertusi, Agostino. „EROTHEMATA. Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa“. *Italia medioevale e umanistica* 5 (1962): 321-351.
16. Pertusi, Agostino. „L'Omero inviato al Petrarca da Nicola Sigero ambasciatore e letterato bizantino“. Y *Estr. da Melanges Eugene Tisserant*. Vol. III („Studi e testi“ 233). 113-139. Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1964.
17. Pescatori, Luca. „Le prime biblioteche umanistiche in Italia“. Y *Scienze ed arti nel Medioevo*. A cura di Stefano d'Angelo, Marco Visconti ed Annamaria da Lecce. 162-170. Milano: Mondadori, 2000.
18. Pontani, Anna. „Primi appunti sul Malatestiano D. XXVII.1 e sulla biblioteca dei Crisolora“. Y *I manoscritti della Biblioteca Malatestiana: testi e decorazioni*. A cura di F. Lollini e P. Lucchi. 323-391. Bologna: Libreria Domini, 1995.
19. Rollo, Antonio. „'Titoli bilingui' e la biblioteca di Manuele Crisolora“. *Byzantinische Zeitschrift* 95 (2002): 91-101.
20. Rostagno, E. e N. Festa. *Indici dei codici greci laurenziani non compresi nel catalogo del Bandini*. Firenze; Roma: Tipografia dei fratelli Bencini, 1893.
21. Sabbadini, Remigio. „L'ultimo ventennio della vita di Manuele Crisolora (1396-1415)“. *Giornale Linguistico di Archeologia, Storia e Letteratura* 17 (Catania, 1890): 321-336.
22. Salutati, Coluccio. *Epistolario IV*. A cura di F. Novati. Roma: Istituto storico italiano; Fonti per la Storia d'Italia, 1911.
23. Salvi, Francesco Angelo. „L'Archivio Navale di Stato di Venezia della seconda metà del 1300“. Y *Venezia e Byzantio: rapporti e connessioni umanistici*. A cura di GianLuca Farino, Minerva Lontanati e Maurizio Foschi. 128-143. Venezia: Istituto Storico di Venezia, 1992.
24. Sosower, M. L. „Palla Strozzi's Greek Manuscripts“. *Studi italiani di Filologia Classica* 79 (1986): 138-159.
25. Tiepolo, Maria Francesca. „Le fonti documentarie di Candia nell'Archivio di Stato di Venezia“. Y *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Iraklion-Chanià, 30 sett.-5 ott. 1997. A cura di Gherardo Ortalli. 43-71. Venezia: Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 1998.
26. *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Edt. Jill Kraye. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
27. Thompson, In. „Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance“. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7/1 (1966): 63-82.
28. Veronese, Guarino. „Miscellanea di Storia veneta edita per cura della R. Deputazione di Storia Patria“ s. III, 8, ep. 25 (1415. a Giovanni Crisolora; rr. 20-24); ep. 54 (a Jacopo de Fabris; rr. 30-32). Y *Epistolario*. Raccolto, ordinato, illustrato da R. Sabbadini. Vol. I. Venezia: s.e., 1915.
29. Weiss, Robert. „Gli inizi dello studio del greco a Firenze“. Y *Medieval and Humanist Greek. Collected Essays*. 227-254. Padova: Antenore, 1977.
30. Wilson, Wigel G. *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1992.
31. Witt, Ronald G. *Hercules at the Crossroads: the Life, Works and Thought of Coluccio Salutati*. Durham-N.C.: Durham University Press, 1983.
32. Zorzi, Niccolò. „I Crisolara: presonaggi e libri“. Y *Manuele Crisolora ed il ritorno del greco in Occidente. Atti del Convegno Internazionale*. A cura di Riccardo Maisano ed Antonio Rollo. 87-132. Napoli: Istituto universitario orientale; Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale; Dipartimento di Studi del Mondo Classico e del Mediterraneo Antico, 2002.

Manuele Crisolora e la prima biblioteca umanistica greca in Italia

Risassunto

Manuele Crisolora era un bizantino erudito, uno dei nodi più intricati della cultura umanistica di cui è rimasto poco: alcune lettere, una epistola latina ad Uberto Decembrio e gli *Erotemata*, la grammatica strutturata per domande e dell'allievo e risposte del maestro, che sono dilagati per tutta l'Europa. L'opera scritta di lui non è sufficiente a giustificare una fama tanto alta di lui. Il maestro bizantino era arrivato in Firenze nel 1397 ad incarnare il prototipo del dotto e del filosofo in tale misura da poter degnamente essere identificato col grande ed ammirato pensatore dell'antichità. Su Crisolora non esistono documentazione relativa agli anni che precedono il suo arrivo in Italia, ma si può supporre che fosse cresciuto in una cerchia che non era assolutamente estranea alla cultura e lingua latina.

Crisolora rimase un triennio in Firenze ad insegnare il greco, ne ripartì nel 1400 e poi si recò a Pavia dove rimase due anni pur insegnando il greco. Durante il suo soggiorno a Firenze lui fondò nell'immobile dove si trovava il suo alloggio una grande biblioteca privata dei libri e manoscritti differenti nella lingua greca che era portato con sé da Costantinopoli. Questa biblioteca greca di Crisolora presto possedeva circa 1800 titoli ed era la più grande in Firenze e seconda a quella della Biblioteca Vaticana. Dopo la sua morte, disgraziatamente, la biblioteca completamente era divisa in quattro grandi parti e, fra poco tempo, il contenuto di ogni parte non era conosciuto più: tanti libri e manoscritti (codici) erano messi in vendita e tanti sono stati perduti. Una maggioranza di codici bilingui di Crisolora si curano oggi nella Biblioteca apostolica vaticana, mentre i pochi si conservano in altre biblioteche italiane e straniere.

Parole riservate:

umanismo, biblioteca, lingua greca, Firenze, Pavia, studi greci, Manuele Crisolora, Salutati.

Manuel Chrysoloras and the First Greek Humanistic Library in Florence

Abstract

Manuel Chrysoloras was a distinguished Byzantine scholar, one of the several key figures deeply connected with European prehumanistic and humanistic culture, of whom unfortunately we only have merely a few things left: a handful of letters, one epistle in Latin to Uberto Decembrio and his *Erotemata* /*grammatika*/ (Grammatical questions), a handbook grammar based on questions of a student and answers of his teacher, which was widely spread all over the European continent during the 16th and 17th centuries. His written work is not sufficient to justify a great fame he had won for life and after death. There is no documentation concerning the years Chrysoloras spent in Constantinople, which preceded his arrival in Italy, but it could be supposed with great certainty that he had been brought up in the social environment that was not unfamiliar with the Latin culture and language. This educated Byzantine man of letters arrived in Florence in 1397, after having received the official invitation of Florentine chancelor Coluccio Salutati, one of the most important political and cultural figures the Italian Renaissance had created, to re-establish the study of Greek language and culture at the University. Chrysoloras remained in Florence for three years, intensively teaching Greek. In 1400 he moved to Pavia to spend another two years there, also teaching Greek at the University, at which he had founded Department of Greek language and Literature. During his stay in Florence he established a large private library in the house where he lived. His library, consisted of manuscripts and books written in Greek he had brought with him from Constantinople, was among the first few humanistic libraries in Florence and Northern Italy. Since Chrysoloras's Greek library soon reached the amount of around 1800 titles, it was the largest one in Florence and the second one in terms of its significance and richness in Greek manuscripts, immediately after the Vatican Apostolic Library in Rome. After Chrysoloras's sudden death in 1416, his library was divided into four parts and in a short time the content of each was misplaced: many books and manuscripts (codices) were put on sale, but a lot of them was lost for ever. Fortunately, a majority of Chrysoloras's bilingual (Greek-Latin) codices was preserved and they are kept in the Vatican Library. A small number of his books and manuscripts is in possession of some other Italian and European libraries.

Keywords:

humanism, library, Greek language, Greek studies, Florence, Pavia, Manuel Chrysoloras, Salutati

Примљено: 10. фебруар 2012.
Исправке рукописа: 21. фебруар 2012.
Прихваћено за објављивање: 12. март 2012.